

Mehdiyev Novruz Həbib oğlu,

BDU-nun Beynəlxalq xüsusi hüquq və Avropa hüququ kafedrasının dosenti,

hüquq üzrə fəlsəfə doktoru

Ünvan: Bakı şəhəri, Akademik Zəhid Xəlilov küçəsi, 33

E-mail: novruz_mehdiyev@bk.ru

UOT 341.231.14

DOI: <https://doi.org/10.30546/2218-9130.045.2026.310>

İNSAN HÜQUQLARININ İNKİŞAFI PROSESİNDƏ İMPLEMENTASIYA KONSEPSİYASI

Açar sözlər: insan hüquqlarının implemantasiyası, insan hüquqları sahəsində beynəlxalq və milli tədbirlər, İnsan Hüquqları Bəyannaməsi, İnsan Hüquqları Komitəsi, beynəlxalq insan hüquqları standartları.

Ключевые слова: имплементация прав человека, международные и национальные мероприятия в области прав человека, Декларация прав человека, Комитет по правам человека, международные стандарты прав человека, уважение прав человека, механизмы международного контроля в области прав человека.

Keywords: implementation of human rights, international and national measures in the field of human rights, Declaration of Human Rights, Human Rights Committee, international human rights standards, respect to human rights, international control mechanisms in the field of human rights.

Bu hüquqların mahiyyətini və onların cəmiyyətdə yerini müəyyənləşdirmək üçün onlara mütləq konkret tarixi baxımdan yanaşmaq lazımdır. Müasir dövrümüzə qədər gəlib çatan insan hüquqları uzun tarixi inkişaf yolu keçmişdir. İnsan hüquqlarının inkişafının

həlledici mərhələləri XVII–XVIII əsr burjuademokratik inqilabları dövrünə təsadüf etsə də, onların inkişaf tarixinin kökləri daha qədim dövrlərə qədər uzanır. Hesab olunur ki, insan bir fərd kimi cəmiyyət və dövlət tərəfindən pozula bilməyən hüquqlara və azadlıqlara malik olması ideyası insan cəmiyyətinin yaranması ilə eyni zamanda meydana çıxmışdır.

Qəbul edilmiş mühüm beynəlxalq sənədlərlə insan hüquqlarının universallığı tanınmışdır. Beynəlxalq konvensiyalarda insan hüquqlarının ancaq vətəndaşa deyil, hər kəsə məxsusluğu daha geniş yayılmış və artıq formalaşmış bir tendensiyaadır. Bir qayda olaraq, dövlətlərin qarşısında duran əsas vəzifələrdən biri bütövlükdə bütün insan hüquq və azadlıqlarının təmini və müdafiəsidir. Belə ki, BMT Nizamnaməsinin 1-ci maddəsinin 3-cü bəndində BMT-nin əsas məqsədlərindən biri kimi iqtisadi, sosial, mədəni və ya humanitar xarakterli beynəlxalq problemlərin həll edilməsində və irqinə, cinsinə, dilinə və ya dini mənsubiyyətinə fərq qoyulmadan bütün insanların əsas hüquq və azadlıqlarına hörmətin dəstəklənməsində və həvəsləndirilməsində beynəlxalq əməkdaşlığa nail olmaq göstərilir. Bunlar BMT Nizamnaməsinin 55-ci maddəsi ilə təsdiqlənir. Orada göstərilir ki, BMT irqinə, cinsinə, dilinə və ya dini mənsubiyyətinə fərq qo-

yulmadan bütün insanların əsas hüquq və azadlıqlarına hamılıqla hörmət edilməsinə və riayət edilməsinə dəstək verir.

İnsan hüquqları müxtəlif iqtisadi və siyasi sistemlərin, ideologiya və mədəniyyətlərin mövcud olduğu müasir dünyamızda insanları və cəmiyyətləri birləşdirən ən əsas meyardır. İnsan hüquqları ideyası məhdud və inkişaf etmə təsəvvürlərdən müasir dövrədək təkamül yolu keçərək nəticədə sosial və hüquqi statusundan asılı olmayaraq bütün insanlara aid olan vahid prinsip və normalar konsepsiyasına çevrilmişdir. Bütün dövlətlərin konstitusiyasının əsasını təşkil etmişdir [1, s. 10].

Antik Roma və Yunan fəlsəfi məktəbləri insan hüquqları ideyasının fəlsəfi əsaslarının formalaşmasına əhəmiyyətli təsir göstərmişdir. Bu fəlsəfi məktəblərdə insan azadlığının və şəxsi həyatının ictimai mənafehlərdən, dövlətin siyasi maraqlarından üstün tutulması aparıcı istiqamətlərdən biri kimi nəzərdən keçirilir. Bu fəlsəfi fikirlər əsasən Sokratın, Platonun, Epikürün, Aristotelin və s. antik dövr mütəfəkkirlərinin əsərlərində öz əksini tapmışdır. İnsan hüquqları ilə bağlı məsələlər sonrakı dövrdə Roma mütəfəkkirlərinin əsərlərində inkişaf etdirilmişdir. Dinin hakim kəsildiyi orta əsrlər dövründə insan hüquqları ideyası ilahi nemət, ilahi qanunlar kimi qiymətləndirilirdi. Qərbdə isə orta əsrlər dövründə insan hüquqlarının dövlətdaxili hüquqla nizamlanması praktikasına rast gəlinir. Bu qayda əsasən İngiltərənin praktikasında öz əksini tapmış və bir sıra aktlarda əks olunmuşdur. Bunlar aşağıdakılardır:

1) 1215-ci il Böyük azadlıqlar Xartiyası (Maqna çarta) – bu sənəddə kral hakimiyyətinin səlahiyyətləri barədə müddəalar əks olunub.

2) 1628-ci il Hüquqlar haqqında Petisiyada kralın üzərinə müvafiq öhdəliklər qoyulur və şəxslər kral idarəçiliyindən qorunurdu.

3) 1679-cu il Habeas korpus Aktı – insan hüquqlarının inkişafında söz azadlığı, parlament seçmək və s. məsələlərə həsr edilmişdir.

İnsan hüquqları termini isə beynəlxalq siyasi leksikonda müstəqillik uğrunda Amerika müharibəsindən və Böyük Fransa inqilabından sonra meydana gəldi. Məhz bu dövrdən sonra dövlətdaxili sənədlərdə – Hüquqlar haqqında Bill, ABŞ Konstitusiyası və s. insan və vətəndaş hüquqlarından danışılırdı. Bəzi elmi ədəbiyyatlarda bu sənədlərdə adları çəkilən hüquqları birinci nəsil insan və vətəndaş hüquqları adlandırırlar. Bu hüquqlara əsasən yaşamaq hüququ, azadlıq hüququ, mülkiyyət hüququ və digər fundamental hüquqlar aiddir.

Bundan sonra insan hüquqlarının inkişafında ikinci mərhələ başladı ki, bunu da bəzi hüquq ədəbiyyatında ikinci nəsil insan hüquqları adlandırırlar. İnsan hüquqlarının bu nəslə sosial və iqtisadi hüquqlardan ibarətdir. Bu hüquqlar müəyyən mənada sosialist düşüncə tərzinə nəticəsində yaranmışdır. Bura əmək hüququ, sosial təhlükəsizlik hüququ, təhsil hüququ və s. daxildir. Bu hüquqlar daha çox formasız xarakter daşıyır. II Dünya müharibəsindən sonra bu hüquqlar bir sıra beynəlxalq müqavilələrdə (1961-ci il Avropa sosial Xartiyasında, İqtisadi və sosial, mədəni hüquqlar haqqında 1966-cı il Beynəlxalq Paktında və s.) ayrıca təsbit olundu.

Üçüncü nəsil insan hüquqlarının yaranması son dövrün inkişaf xüsusiyyətləri ilə izah edilir. Bu izaha görə indi obyektiv olaraq elə hüquqlar meydana gəlmişdir ki, onlar ayrılıqda fərdə və ya fərdlər qrupuna yox, bütövlükdə məcmuya, xalqa məxsusdur. Məsələn, inkişaf hüququ, sülh hüququ, sağlam ətraf mühitdə yaşamaq hüququ və s. Bu hüquqlar kollektiv hüquqlar və ya “həmrəylik hüquqları” adlanır. Lakin göstərilən hüquqlar hələ tam formalaşmamışdır və onlar dəqiq normativ məzmunla malik deyildir.

İnsan hüquqlarının tarixi inkişafından danışarkən nəzəriyyələrə də toxunmaq lazımdır. İnsan hüquqlarının mahiyyətinə dair nəzəriyyələrə təbii hüquq nəzəriyyəsi, pozitiv nəzəriyyə, realist və universal nəzəriyyələri misal göstərmək olar.

İnsan hüquqları sahəsində əsas nəzəriyyələrdən olan təbii insan hüquqları nəzəriyyəsi tam şəkildə XVII-XVIII əsrlərin ideoloqları tərəfindən hazırlanmışdır. Onlar hesab edirdilər ki, hələ dövlət və hakimiyyət mövcud olmadığı dövrlərdə təbii vəziyyət hökm sürürdü, yəni müasir dövrdə mövcud olan dövlət anlayışı o dövrdə yaranmadığından sosial struktur da tam formalaşmamışdı. Təbii vəziyyətdə həyat azad idi və hər bir şəxs ümumi və təbii hüquqlardan istifadə edirdi (insan təbii vəziyyətdə yalnız təbii qanunun tələblərini yerinə yetirirdi). Bu nəzəriyyənin tarixi Yunan və Roma hüququna getməklə insan hüquqları ilə daha sıx əlaqəlidir [3, s. 50].

Təbii hüquq nəzəriyyəsinin tarixi kökləri qədim və antik dövrün mütəfəkkirlərinin əsərlərinə gedib çıxır. Bu nəzəriyyədə insan hüquqları təbii, sanki insan şüurundan və yaxud ilahi iradədən və ya insanın öz təbiətindən yaranan hüquq kimi baxılırdı. Bu nəzəriyyənin məqsədi dövlət orqanlarının fəaliyyətini insan hüquq və azadlıqlarının həcminə uyğun olaraq məhdudlaşdırmaqdır.

Pozitiv nəzəriyyənin tərəfdarları (C.Ostin, H.Kelzen, A.Markel) isə təbii hüquq nəzəriyyəsinin əleyhinə idilər. Pozitivistlər hesab edirlər ki insan hüquqları, onun həcmi, məzmunu dövlət tərəfindən müəyyənləşdirilir. İnsan hüquqlarının mənbəyini ümumməcburi qaydaları yaradan və cəmiyyət üzərində duran dövlətdə görürdülər. Pozitiv nəzəriyyənin mahiyyəti qüvvədə olan qanunvericiliyi sistemləşdirməkdir.

İnsan hüquqlarına dair digər bir nəzəriyyə realist nəzəriyyədir. Bu nəzəriyyənin tərəfdarları göstərirlər ki, insan hüquqları mənəviyyətə aid olduğu üçün mədəni kontekstdən çıxış etməlidir. Bu nəzəriyyəyə görə dünyaya gəldiyi gündən fərdin yalnız davranışı deyil, həm də düşüncələri də cəmiyyətin mədəniyyətinin təsiri ilə formalaşır.

BMT çərçivəsində 1948-ci il Ümumdünya insan hüquqları Bəyannaməsini, Fakultativ pro-

tokollarla birlikdə 1966-cı ildə imzalanmağa açıq olan Mülki və siyasi hüquqlar haqqında Paktı əhatə edən İnsan hüquqları haqqında Billin işlənib hazırlanması və qəbul edilməsi insan hüquqları üzrə beynəlxalq normaların inkişafında tamamilə yeni mərhələ açdı [10, s. 13]. Söhbət artıq hər hansı ayrıca hüquqlardan, hər hansı hüquqi şəxslər kateqoriyasından deyil, ictimai həyatın bütün sahələrində bütün fərdlərin hüquqlarından gedir. BMT Baş Assambleyasının qətnaməsi şəklində qəbul edilmiş Ümumdünya Bəyannaməsi (buna görə də hüquqi məcburi sənəd deyil), həmçinin Paktlar praktiki olaraq insan hüquq və azadlıqlarının bütün spektrini əhatə etsə də, bu sahədə beynəlxalq normayaratma davam etmiş və indiyədək davam edir.

Bəyannamədə və ya Paktlarda yalnız ümumi formada verilmiş bir sıra hüquq və azadlıqlar xüsusi müqavilələrdə geniş şəkildə təsbit olunmuşdur. Belə ki, mülki və siyasi hüquqlar haqda Paktın VII maddəsi işgəncələri və qəddar, qeyri-insani, insan ləyaqətini alçaldan rəftar təfərrüatı ilə bu cinayətin nə tərkibini, nə də onunla mübarizə formalarını açmadan qadağan edirsə, işgəncələr və digər qəddar, qeyri-insani və ləyaqəti alçaldan rəftar növlərinə və cəzalar əleyhinə 1984-cü il Konvensiyası işgəncənin anlayışını verməklə yanaşı, bu cinayətlərlə mübarizə məqsədilə bir sıra təşkilati tədbirlər nəzərdə tutur. Məsələn, Mülki və siyasi hüquqlar haqqında Paktda ehtiva olunmuş bir sıra əlamətlər (cins, irq, milli mənsubiyyət, din, siyasi və digər əqidə və b.) üzrə insanların ayrı-seçkiliyini qadağan edən ümumi normalardan başqa, məsələn, təhsil (1960-cı ildə UNESCO qəbul etmişdir), əmək və məşğulluq (1958-ci ildə BƏT-in Baş Konfransında qəbul edilmişdir) sahəsində ayrı-seçkilik əleyhinə Konvensiyalar, Qadınlara münasibətdə ayrı-seçkiliyin bütün formalarının ləğv edilməsi haqda 1979-cu ildə BMT Baş Assambleyasının qəbul etdiyi Konvensiya işlənib hazırlanmış və hazırda qüvvədədir. İnsan hüquqları haqda ya-

zan bir çox müəlliflər onları üç nəslə bölür [15, s. 361]: birinci nəsil – burjua inqilablarının bəyan etdiyi mülki və siyasi hüquqlar; ikinci nəsil – sosial-iqtisadi hüquqlar, üçüncü nəsil – başlıca olaraq, üçüncü dünya ölkələrinin bəyan etdiyi kollektiv hüquqlar.

Bütün hüquq və azadlıqların göstərilən nəsillərə bu cür bölünməsi əlbəttə ki, mütləq deyil və onu bəzi şərtlərlə qəbul etmək olar. Həqiqətən, burjua inqilabları dövründə insan hüquqları haqda ilk bəyannamələr (1689-cu il İngiltərə Hüquqlar haqqında Billi, 1789-cu il Fransa İnsan və vətəndaş hüquqları haqqında Bəyannaməsi, 1791-ci ildə ABŞ Konstitusiyasına birinci on düzəliş kimi qəbul edilmiş Hüquqlar haqqında Billi) meydana çıxarkən söhbət yalnız mülki və siyasi hüquqlardan gedirdi.

İkinci nəsil, yəni sosial-iqtisadi hüquqlar zəhmətkeşlərin kapitalist cəmiyyətində öz vəziyyətlərini yaxşılaşdırmaq üçün mübarizəsi nəticəsində meydana gəlmişdir. Z. Henkin belə bir nəticəyə gəlir ki, “insan hüquqları uğrunda beynəlxalq hərəkət XVIII əsrin fərdin muxtariyyəti və azadlığı haqda ideyalardan yaranmış və XIX və XX əsrin sosializm və ümumi rifah dövləti ideyaları ilə tamamlanmışdır” [9, s. 48].

İnsan hüquqlarının tez-tez kollektiv və ya həmrəy hüquqlar adlandırılan üçüncü nəsil müstəmləkə imperiyalarının yerində yaranmış yeni dövlətlərdən çox əvvəl meydana çıxmağa başlasa da, üçüncü dünya dövlətlərinin irəli sürdüyü bir sıra tələblər (inkişaf hüququ) ehtiva edir. Sağlam ətraf mühitə olan hüquq və yaxud sülh hüququ müxtəlif dövlətlərin xalq kütlələrinin tələbləri kimi təşəkkül tapmışdır. Əgər birinci iki nəslə aid olan hüquq və azadlıqlar hər bir fərdə məxsusdursa, üçüncü nəsil hüquqlarını insan və xalqların hüququ adlandırmaq olar. Belə ki, sülh hüququ, sağlam ətraf mühit hüququ və ya iqtisadi və sosial inkişaf hüququ hər bir insana olduğu kimi, hər bir xalqa və deyə bilər ki, bütövlükdə bütün bəşəriyyətə məxsusdur [8, s. 31].

Üçüncü nəsil hüquqları həm də onunla fərqlənir ki, beynəlxalq müqavilələrdə təsbit edilmiş (hər iki Paktın I maddəsi) və bütün dövlətlər və alimlər tərəfindən beynəlxalq hüququn ümumtanınmış norması kimi tanınan özünü təyin etmə hüququndan başqa bu kateqoriyadan olan digər hüquqlar hüquqi cəhətdən məcburi normalar kimi formalaşma mərhələsindədir. Onlar yalnız beynəlxalq təşkilatların qətnamələrində təsbit olunmuşdur. Onların müddəaları çox zaman qeyri-müəyyən olur və yalnız tədricən insan və xalqların hüquqları kimi onların normativ məzmunu dəqiqləşdirilir [15, s. 370].

Eyni zamanda qeyd etməmək olmaz ki, bu hüquqların bəzi aspektləri də lege ferenda olsa da, beynəlxalq hüquqda müəyyən edilmiş və eynimənalı şəkildə möhkəmləndirilmişdir.

Hal-hazırda fərdin hüquq və azadlıqları sahəsində bütün beynəlxalq normaları beynəlxalq standartlar adlandırmaq qəbul edilmişdir. Bu termin beynəlxalq müqavilələrin qaydaları, beynəlxalq təşkilatların, Helsinki yekun aktı kimi siyasi sazişlərin qətnamələri, Vyana, Kopenhagen görüşlərinin sənədləri, beynəlxalq adətlər kimi müxtəlif cinsli normaları əhatə edir.

İnsan hüquqları problemi cəmiyyətdə insanın statusunu müəyyən edən hüquqların qazanılması və genişlənməsi uğrunda aparılan kəskin sinfi mübarizələrin daim əsas mövzusu olmuşdur. İnsan hüquqlarının təşəkkül tapması və inkişafı uzun tarixə malik olaraq bu və ya digər dövlət üçün xarakterik olan ənənə və doktrinaların mübarizəsi ilə müşahidə olunmuşdur. İnsan hüquqları haqqında həqiqi və hərtərəfli biliklərə malik cəmiyyət daha sadə və yaxşı idarəetmə xüsusiyyətlərinə, o cümlədən dövlət şəxsiyyət münasibətlərinin çevik tənzimlənməsinə sahib olur. Buradan da insan hüquqları cəmiyyətin möhkəmlənməsinə, siyasi qarşılıqlı əlaqənin aradan götürülməsinə yönəlmiş olur. Bundan başqa, ümumi rifah kateqoriyasına əsaslanan insan hüquqlarının əxlaqi xüsusiyyəti də mühüm

əhəmiyyət kəsb edir. Bu, insan hüquqlarının dəyərini daha çox artırır, çünki onlar cəmiyyətin mənəvi təkmilləşməsinə və inkişafına, həmrəyliyin formalaşmasına kömək edir, bunlarsız real dəyişiklik və islahatların həyata keçirilməsi mümkün deyildir.

Beynəlxalq hüququn sahələrinin əksəriyyəti adət hüququ normalarından təşəkkül tapmağa başlanmışdır və yalnız sonralar kodifikasiya olunan konvensiyalar adət normalarına müqavilə təbiəti vermişdir. İnsan hüquqları sahəsində beynəlxalq normalar isə praktiki olaraq, ancaq yazılı hüquq – müqavilə normaları və qaydaları şəklində meydana gəlməyə başladı.

Göstərdiyimiz kimi, beynəlxalq hüquqda insan hüquqları və əsas azadlıqlarına hörmət prinsipinin təşəkkül tapması insan hüquqları sahəsində müqavilələrin bütöv kompleksinin qəbul edilməsi ilə əlaqədardır. Bir çox müqavilələrin ayrılmaz tərkib hissəsi onların həyata keçirilməsinə təsir göstərən tədbirlərin görülməsidir. Hərtərəfli işlənib hazırlanmış həyata keçirilmə tədbirləri olmadan insan hüquqları və əsas azadlıqlarına hörmət prinsipinin yerinə yetirilməsinə yönəldilmiş effektiv beynəlxalq əməkdaşlıq mümkün deyil. İnsan hüquqları sahəsində müqavilələrin həyata keçirilmə tədbirlərinin nəzəri təhlili konkret beynəlxalq prosedurların, obyektiv qiymətləndirilməsi, onların işlənib hazırlanması zamanı mövqelərin müəyyənəndirilməsi üçün lazımdır. Bu cür təhlil baxılan beynəlxalq tədbirlərin praktiki zəruriliyinə və səmərəliliyinə düzgün yanaşmanı mümkün edir.

İkinci dünya müharibəsindən dərhal sonra müəyyən implementasiya, yəni müqavilədə təsbit edilmiş hüquqların həyata keçirilməsinə yönəlmiş tədbirləri nəzərdə tutan İnsan hüquqları haqqında Beynəlxalq Billin bir neçə layihəsi meydana çıxdı. “Implementasiya” termini ilə insan hüquqları haqda müqavilələrdə yalnız beynəlxalq səviyyədə həyata keçirilən tədbirlər göstərilirdi. Müxtəlif izahlı lüğətlərdə

“implementation” müqavilənin, sazişin yerinə yetirilməsi, həyata keçirilməsi, praktiki icra olunması və konkret tədbirlər vasitəsilə yerinə yetirilməni təmin edilməsi kimi verilir.

Implementasiya ilə bağlı ilk anlayış R.A. Müllerson tərəfindən irəli sürülmüşdür. Müəllif milli-hüquqi implementasiya terminindən istifadə etməklə, ona belə bir anlayış vermişdir ki, beynəlxalq hüquq normalarının milli-hüquqi implementasiyası beynəlxalq hüququn tələblərinin milli hüquq normalarının köməyi ilə dövlətin ərazisində həyata keçirilməsi prosesidir. Milli-hüquqi implementasiya beynəlxalq hüquq normalarının faktiki implementasiya mərhələsidir və beynəlxalq hüquq üçün zəruri hüquqi göstərişlər yaradır. Anlayışdan da göründüyü kimi, implementasiya üçün beynəlxalq müqavilələrin ratifikasiyasına mütləq şəkildə ehtiyac yoxdur. Implementasiya prosesində beynəlxalq və milli hüququn asılılığı və milli qanunvericiliyin transformasiyası baş verir [8, s. 9]. Bu halda qanunverici orqanın əsas vəzifəsi hüquq sistemini daha təbii şəkildə yeniləməkdir, milli hüquqa nisbətə daha da zənginləşdirməkdir. Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, implementasiyanın beynəlxalq və milli hüquqi mexanizmləri mövcuddur. Beynəlxalq hüquq normalarının implementasiya mexanizmi beynəlxalq hüququn subyektləri tərəfindən beynəlxalq hüquq normalarının realizəsi məqsədilə beynəlxalq və milli səviyyələrdə istifadə olunan hüquqi və təşkilati vasitələrin müəyyən məcmusunu təşkil edir. Bununla belə, beynəlxalq və milli səviyyələrdə beynəlxalq-hüquqi normaların implementasiyası məqsədilə qəbul edilən hüquqi xarakterli tədbirlər təşkilati-icraedici xarakterli tədbirlər kompleksinin həyata keçirilməsi ilə müşayiət olunur.

Implementasiya nəzəriyyəsinin əsasları Lauterpaxt H. və B.Q.Manovun əsərlərində işlənmişdir. Lauterpaxt H. o nöqteyi-nəzərdən çıxış edir ki, dövlət suverenliyi məhdudlaşdırılmadan,

onlar tərəfindən suveren səlahiyyətlərini məhdudlaşdıran bəzi güzəştlərə gedilmədən insan hüquqlarının beynəlxalq müdafiəsi mümkün deyil. Beləliklə, verilmiş halda implementasiya nəzəriyyəsi ilk növbədə dövlət suverenliyinə qəsd edir. İnsan hüquqlarının beynəlxalq müdafiəsinə bu cür yanaşma Lauterpaxtın dövləti İnsan hüquqları haqqında Billin həyata keçirilməsində əsas orqan kimi tanınması ilə yüngülləşir [12, s. 313]. Lakin düzgün olan bu müddəə Lauterpaxta BMT orqanlarının fəal iştirakı ilə insan hüquqları sahəsində hüquqi öhdəliklərin implementasiyasının BMT Nizamnaməsinin başlıca məqsədlərindən biri olması nəticəsinə gəlməsinə mane olmur. Bu halda Lauterpaxt H. nəzərə alır ki, müəyyən öhdəlikləri yalnız dövlətin özü həyata keçirə bilər. Lauterpaxtın implementasiya nəzəriyyəsinin təməl daşını fərdi şikayət vermək hüququ təşkil edir. Bu hüquqa o, həm vətəndaşlıq dövləti, həm də bütün beynəlxalq birliyə münasibətdə ayrılmaz hüquq kimi baxır. Fərdi şikayətlərə son dərəcə böyük diqqət onunla izah olunur ki, Qərb müəllifləri fərd və dövlətin maraqlarının bir-birinə əks olmasından çıxış edirlər. Ona görə də implementasiya nəzəriyyəsi ilk növbədə fərdlərin onun öz dövlətindən müdafiəsinə yönəlmişdir. Lauterpaxt əsas insan hüquqlarının pozuntularına məhkəmədə baxılmasının təkid edir. O hesab edir ki, məhkəmə məhkəmə qərarlarına və dövlət orqanlarının qanunvericilik aktlarına yenidən baxa bilər [12, s. 315]. Belə yanaşma açıq-aşkar dövlət suverenliyi prinsipinə ziddir.

B.Q.Manov dövlətdaxili və beynəlxalq implementasiyanı fərqləndirir. Onun fikrincə, beynəlxalq implementasiya öz növbəsində məhkəmə və kvazi məhkəmə xarakteri daşıyır. Beynəlxalq implementasiyadan danışarkən Manov B.Q. dövlətlərarası və ya birbaşa olmayan implementasiyanı fərqləndirir, bu zaman yalnız dövlətlər prosedurdə iştirak edə bilər və xüsusi və ya birbaşa implementasiyanı göstərir ki, yalnız fərdlər

və ya onların qrupları beynəlxalq orqanlara müraciət edə bilərlər. Onun fikrincə, implementasiya səlahiyyətinə malik olan orqanlar sırasına BMT-nin baş orqanları, eləcə də xüsusi yaradılan beynəlxalq orqanlar aiddir. Bu zaman baş orqanlar implementasiyanın ümumi məsələləri ilə, xüsusi orqanlar isə fərdi, özəl səviyyədə implementasiya ilə məşğul olurlar [7, s. 174].

O da şikayətlərə baxılmasının məhkəmə prosedurunı təkid edir, özü də belə prosedur dövlətdaxili məhkəmə sistemini xatırlatmalıdır. Burada qeyd etmək lazımdır ki, beynəlxalq mexanizmə daxili hüquq sistemi xüsusiyyəti vermək cəhdləri ümumiyyətlə bir çox qərb müəllifləri üçün xasdır. Onların fikrincə, beynəlxalq mexanizm daxili hüquq sisteminə nə qədər oxşasa, bir o qədər mükəmməlliyə yaxın olur. Bu zaman onlar insan hüquqları sahəsində beynəlxalq mexanizmlərin özünəməxsus xarakterini nəzərdən qaçırlar [7, s. 186].

M.Moskovist belə hesab edir ki, zəruri olduqda implementasiya dövlət suverenliyinə toxunmalıdır. O, təkcə dövlət suverenliyinin məhdudlaşdırılmasına deyil, həm də dövləüstü orqanların yaradılmasına tərəfdar çıxır [13, s. 16].

Dövləüstü orqanlar yaradılması ideyası insan hüquqları üzrə beynəlxalq əməkdaşlıq sahəsində xüsusilə təhlükəlidir, çünki, o müxtəlif inkişaf səviyyəli dövlətlərin belə əməkdaşlığının əsasını daşıdır. Bundan başqa hazırda universal dövləüstü orqanlar qeyri-realdır və onlardan söhbət aparılması beynəlxalq birliyin diqqətini həqiqətən insan hüquqları sahəsində beynəlxalq əməkdaşlığın aktual problemlərindən yayındıra bilər.

İnsan hüquqları sahəsində beynəlxalq mexanizmlərin hüquqi mahiyyətinin dərk edilməsi üçün beynəlxalq və milli tədbirlər arasında hansı nisbətin müəyyən edildiyini aydınlaşdırmaq vacibdir. Hazırda Qərb ədəbiyyatında implementasiya nəzəriyyəsində beynəlxalq tədbirlərə üstünlük verilən nöqtəyi-nəzər yayılmışdır. Lakin,

bəzi Qərb müəllifləri beynəlxalq və dövlətdaxili tədbirlərin nisbətini başqa cür qiymətləndirirlər. Bu planda E.Şvebbin fikri maraq kəsb edir, o belə hesab edir ki, “implementasiya” termini “o mənada texniki məna kəsb etmişdir ki, indi o, daxili hüquqa uyğun olaraq qəbul edilmiş tədbirlərə əlavə olaraq insan hüquqları haqda paktların yerinə yetirilməsinə beynəlxalq nəzarət üzrə tədbirlər” mənasını verir [14, s. 828], yəni belə halda tamamilə haqlı qeyd olunur ki, dövlətdaxili tədbirlər üstünlük təşkil edir.

W.Korey daxili və beynəlxalq tədbirlərin nisbəti barədə belə fikir söyləyir. İmplementasiyanın iki səviyyəsini fərqləndirərək, o, yazır ki, “fərdi hüquqların müdafiəsi üçün müraciət edilməsi mümkün olan beynəlxalq mexanizmlər mövcuddursa, daxili tədbirlərin səmərəliliyi artırıla bilər, və yaxud onlar daha çox həyat qabiliyyətli ola bilərlər” [11, s. 5].

Xüsusi olaraq qeyd etmək lazımdır ki, implementasiya nəzəriyyəsinin fərdi şikayət (communication) kimi ünsürü praktiki olaraq bütün müəlliflər tərəfindən müdafiə olunur. Yaradılacaq istənilən beynəlxalq prosedur çərçivəsində zərərçəkən hər bir şəxsin həmin orqanlara bilavasitə petisiya və ya şikayət vermək hüququ olması zəruridir.

Bir sıra müəlliflər fərdlər qrupuna və qeyri-hökumət təşkilatlara şikayət vermək hüququnun verilməsində təkid edirlər. Bunu onunla izah edirlər ki, birincisi, fərd heç də həmişə şikayət göndərmək imkanına malik deyil, ikincisi, dövlətlər dövlətlərarası münasibətləri pisləşdirmək istəməyərək, başqa dövlətdə insan hüquqlarının pozulması barədə beynəlxalq orqanlara petisiya nadir hallarda verir. Lakin, qeyd etməliyik ki, qeyri-hökumət təşkilatları bu hüquqdan sui-istifadə edə və bu zaman heç bir məsuliyyət daşımaya bilərlər.

İmplementasiya nəzəriyyəsinin digər ünsürü – insan hüquqlarına aid məsələlərin məhkəmə baxışı tərəfindən həll olunmuşdur. Onlardan bə-

ziləri həm beynəlxalq cinayətlərə, həm də insan hüquqlarının digər pozuntularına münasibətdə yurisdiksiyası olan daimi beynəlxalq tribunaların yaradılması təklifini irəli sürürlər. Digərləri BMT Beynəlxalq məhkəməsinə insan hüquqları pozuntuları haqda işlərə baxmaq səlahiyyətinin verilməsini təklif edir. Bu zaman məhkəməyə iş vermək hüququ ayrı-ayrı fərdlərə, eləcə də dövlətlərə verilməlidir.

Praktikanın göstərdiyi kimi insan hüquqları sahəsində geniş səlahiyyətlərə malik beynəlxalq məhkəmə yalnız regional səviyyədə yaradıla bilər. Belə məhkəmə nümunəsi Avropa insan hüquqları Konvensiyasında göstərilir, ancaq hətta bu konvensiya çərçivəsində də fərd məhkəmədə işə baxılmasının təşəbbüskarı ola bilmir. İnsan hüquqlarına dair geniş səlahiyyətli universal orqana (məhkəmə) isə hazırda ehtiyac yoxdur. Beynəlxalq cinayətlərə münasibətdə səlahiyyəti olan beynəlxalq cinayət məhkəməsinin yaradılması haqda məsələ isə hələlik ad hoc tribunallar qaydasında həll olunub [5, s. 33].

İnsan hüquqları haqda universal konvensiyalara uyğun olaraq yaradılmış orqanların məcburi qərar qəbul etmək səlahiyyəti yoxdur. Dövlətlərin münasibətlər sahəsində insan hüquqlarına dair məcburi qərarların çıxarılması bütün beynəlxalq birliyin maraqlarına toxunduqda və insan hüquqları ağır və kütləvi pozulduqda mümkündür. Dövləti konvensiyanın tək-tək pozuntusu olduqda, daxili qanunvericiliyin konvensiyalara bəzi uyğunsuzluqları, səlahiyyətli orqanlarının nöqsan və səhvlərinə dair konkret məsələnin həll etməyə məcbur etmək cəhdləri məqsədəuyğun deyil və yalnız dövlətlərarası münasibətlərin kəskinləşməsinə gətirib çıxara bilər. Dövlət özü bu nöqsanlarla məşğul olmaq və konvensiyaların daxili vasitələrlə yerinə yetirilməsini təmin etmək iqtidarındadır.

Azərbaycan qanunvericiliyinin Avropa Konvensiyası normalarına uyğunluğu problemi-nin təhlili ilk növbədə Azərbaycan Respubli-

kası Konstitusiyasının təminatını dövlətin “ali məqsədi” elan etdiyi və bir-birindən ayırmadığı “insan hüquqları və azadlıqlarına” və “vətəndaşın hüquqları və azadlıqlarına” dair bəzi maddələrinin (m.12, m.24) mahiyyəti ilə əlaqədardır. Söhbət bu anlayışların ayrı-ayrılıqda və birtərəfli nəzərdən keçirilməsi təcrübəsindən imtina edilməsindən gedir. Bu da insan və vətəndaşların hüquqi statusu konsepsiyasının Azərbaycan qanunvericiliyi üçün məqbulluğundan xəbər verir və məlum olduğu kimi, bu konsepsiyaya görə bütün ictimai proseslərin mərkəzində insan və vətəndaş, onların təminat verilmiş və qanunla müdafiə edilən azadlıqları və rifahı durur. Əsas xüsusiyyətlərdən biri də ondan ibarətdir ki, milli təsisatlar sahəsindəki iş prosesində BMT bu qənaətə gəlmişdir ki, dövlətlərin insan hüquqları və azadlıqları sahəsində beynəlxalq öhdəliklərini yerinə yetirmələri üçün bütün dövlətlər üçün zəruri mexanizm kimi vahid milli təsisat modeli yaratmaq mümkün deyildir və bunu tövsiyə etməyə ehtiyac yoxdur. Bundan əlavə, hər bir dövlət başqa dövlətlərin təcrübəsindən özü üçün səmərəli şəkildə istifadə edə bilər. Azərbaycan qanunvericiliyinin insan hüquqları və azadlıqları sahəsində beynəlxalq-hüquqi normalara və Avropa standartlarına uyğunlaşdırılmasının zirvə məqamı Azərbaycan Respublikasının Avropa Şurasına daxil olduğu və insan hüquqlarının və əsas azadlıqların müdafiəsi haqqında Avropa Konvensiyasına qoşulduğu dövrə təsadüf edir. Bu mərhələnin keçilməsi hələ o demək deyildir ki, həmin norma və standartlar praktikada avtomatik tətbiq edilə bilər. Müasir suveren dövlətlərin əksəriyyətində qəbul edilmiş qaydaya görə həmin norma və standartların reallaşdırılması və onların tətbiqinə nəzarət edilməsi üçün müvafiq sistem yaradılmışdır. Azərbaycan Respublikasında insan hüquqları və azadlıqlarının müdafiəsi üçün nəzarət mexanizmləri sistemində insan hüquqları üzrə müvəkkil (ombudsman) institutuna, eləcə də

digər hüquq-müdafiə təşkilatlarına, o cümlədən qeyri-hökumət təşkilatlarına xüsusi əhəmiyyət verilir. Milli təsisatlar isə yerli mədəniyyətlərin, hüquq ənənələrinin və xüsusiyyətlərinin, eləcə də konkret dövlətdə mövcud olan siyasi təşkilatın xüsusiyyətlərinin nəzərə alınması ilə yaradılmışdır.

İnsan hüquqları və azadlıqlarının həvəsləndirilməsi və onların müdafiəsi BMT-nin fəaliyyətinin əsas istiqamətlərdən birini təşkil edir. İnsan hüquqlarının pozulması hallarının araşdırılması və bu hüquqlara riayət olunması üzrə nəzarət normalarının müəyyən edilməsi istiqamətində müxtəlif müqavilələrə və beynəlxalq paktlara müvafiq yaradılmış mürəkkəb mexanizm əvvəlki kimi böyük əhəmiyyətə malikdir. İnsan hüquqları və azadlıqlarının müdafiəsinə yönəldilmiş konvensiyalar qarşılıqlı şəkildə bir-birini tamamlayan və nəzarət mexanizmlərinə əsaslanan vahid hüquqi vasitədir. İnsan hüquqlarının həvəsləndirilməsi və müdafiəsi ilə məşğul olan milli təsisatlarla tamamlanan bu mexanizmlər həmin sahədə dövlətləri və beynəlxalq birliyi rahat edən məsələləri həll etməyə qadirdir. Təbii ki, milli təsisatlar BMT-nin və ya Avropa Şurasının İnsan hüquqları üzrə orqanlar sistemini əvəz etməli deyil, yalnız öz tamamlayıcı funksiyalarını səmərəli şəkildə yerinə yetirməlidir.

Beynəlxalq mexanizmlər milli mexanizmləri əvəz edə bilməz, yalnız onları tamamlaya bilər. Vətəndaşların hüquqlarının faktiki realizəsi şərtləri və vasitələri də yalnız dövlətdaxili səviyyədə təmin oluna bilər. Beynəlxalq mexanizm isə fərdlərin hüquqlarına təminat verə bilmir, çünki o, fərdlərə yalnız dövlət vasitəsilə təsir edə bilər.

Müqavilələrin əksəriyyəti implementasiya məsələsini müvafiq qanunvericilik və digər zəruri tədbirlər görməli olan iştirakçı – dövlətlərin öhdəsinə buraxır. Buradan belə nəticəyə gəlirik ki, beynəlxalq mexanizmlər implementasiya orqanları deyil implementasiyaya nəzarət edən orqanlardır.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısı:

1. Əliyev Ə.İ. İnsan hüquqları. – Bakı: Hüquq ədəbiyyatı, – 2013. – 506 s.
2. Əliyev Ə.İ. Müasir beynəlxalq hüquqda insan hüquqları, əhali və miqrasiya problemləri. – Bakı: Bakı Universiteti nəşriyyatı, – 2007. – 484 s.
3. Əliyev Ə.İ. İnsan hüquqları. – Bakı: Nurlar, – 2019. – 352 s.
4. Гусейнов Л. Защищать права человека пужно посредством права, а не политики // – Зеркало, №5 (490), – 1997.
5. Карташкин В.А. Международная безопасность и права человека. – Санкт-Петербург, – 1993
6. Карташкин В.А. Права человека и международная безопасность. – 1988.
7. Манов Б.Г. ООН и содействие осуществлению соглашений о правах человека. – М., 1996.
8. Мюллерсон Р.А. Права человека: идеи, нормы, реальность. – М., – 1991.
9. Henkin L. Human rights and domestic jurisdiction. – Hels, 1989
10. Humphrey J. No Instant Millenium. The International Law of Human Rights. – N-Y. – 2014.
11. Korey W. The Key to human rights imlementation. – Intern Conciliation, – 2008. – 570 p.
12. Lauterpacht H. International Law human rights. – L., – 1950.
13. Mostowitz M. Human rights and World Order. – N. Y. – 1988.
14. Shwelb E. Civil and political rights. The international measures of implementation. – AJIL, 1968, – vol. 62, № 4
15. Vasak K. Le droit intermational de droit de l’homme. – P., – 1998

Мехтиев Новруз Габиб оглу,

доцент кафедры международного частного права и европейского
права Бакинского государственного университета, доктор философии по праву

**КОНЦЕПЦИЯ ИМПЛЕМЕНТАЦИИ В ПРОЦЕССЕ РАЗВИТИЯ
ПРАВ ЧЕЛОВЕКА**

РЕЗЮМЕ

В статье отмечается, что в современную эпоху идея прав человека должна рассматриваться как одна из важных идей, придающих направление и импульс процессу социального развития. Это объясняется тем, что права человека органически связаны с социальной деятельностью людей, их социальными отношениями и особенностями индивидуальной жизни. Они проявляются как нормативная форма взаимодействия между людьми, регулирование этих отношений, предотвращение споров, возникающих в их действиях и деятельности, и нормальное функционирование государства и общества. Право на жизнь, право на неприкосновенность чести и достоинства, свобода совести, свобода слова и мысли, право на участие в политических процессах и т. д. считаются необходимыми условиями для установления человеческой жизни в цивилизованном обществе.

Mehdiyev Novruz Habib oğlu,
PhD in Law, Associate Professor, Department of “Private
International Law and European Law”, Baku State University

**THE CONCEPT OF IMPLEMENTATION IN THE PROCESS
OF HUMAN RIGHTS DEVELOPMENT**

SUMMARY

The article notes that in the modern era, the idea of human rights should be evaluated as one of the important ideas that give direction and impetus to the process of social development. Because human rights are organically connected with the social activity of people, their social relations, and the characteristics of individual life. They manifest themselves as a normative form of interaction between people, the regulation of these relations, the prevention of disputes arising in their actions and activities, and the normal functioning of the state and society. The right to life, the right to inviolability of honor and dignity, freedom of conscience, freedom of speech and thought, the right to participate in political processes, etc., are considered essential conditions for the establishment of human life in a civilized society.

Redaksiyaya daxilolma tarixi: 20.03.2026
Təkrar işlənməyə göndərilmə tarixi: 24.04.2026
Çapa qəbul olunma tarixi: 25.04.2026